

A nyílt hozzáférés elkerülhetetlen

LEWIS, David W.: Inevitability of Open Access című tanulmányát (College & Research Libraries, vol. 73. 2012. no. 5. p. 493-506.) Mohor Jenő tömörítette.

A nyílt hozzáférés (Open Access, a továbbiakban OA) mozgalom a tudományos folyóiratok előfizetésének üzleti modellje alternatívájaként jött létre. Annak ellenére, hogy nincs formális struktúrája, hivatalos szervezete és kijelölt vezetője, gyökeresen megváltoztatta a korábban alig módosult publikálási gyakorlatot.

A nyílt hozzáférés módozatai

Az OA két úton jár, van arany és zöld iránya. Az arannak több változata van: a közvetlen arany (*Direct Gold OA*) utat azok a folyóiratok járták, melyek valamennyi cikküket a publikálás pillanatában szabadon hozzáférhetővé teszik. Késleltetett (*Delayed OA*) névvel illetik azt a

gyakorlatot, amikor egy bizonyos idő eltelte után teszik szabadon hozzáférhetővé cikkeiket. Egyes előfizetéses folyóiratok díjfizetés ellenében a szerzőnek lehetővé teszik, hogy szabadon hozzáférhetővé tegye a cikkét: ez a hibrid OA megoldás. A zöld utat az önarchiválás jelenti. A szerző az írását (gyakran nem végleges változatot) teszi szabadon hozzáférhetővé saját honlapján, illetve valamelyik intézményi vagy tárgyköri repozitóriumban. Fontos különbség, hogy a zöld OA az előfizetéses rendszer mellett működik, és nem kísérli meg felváltani azt. A késleltetett és a hibrid OA pedig nem más, mint az előfizetéses modellt megtartó folyóiratok nyílt hozzáférést (is) nyújtó opciója. Kizárólag az arany OA használ merőben más üzleti modellt és utasítja el a korlátozott hozzáférést, illetve az olvasóktól, a könyvtáraktól való pénzbegyűjtést.

A tudományos folyóiratok piacai

A folyóiratok versenye két piacon folyik. Az egyikben az olvasók – vagy könyvtáraik – pénzért, ahol az OA folyóiratoknak egyértelmű előnyük van az olvasók szempontjából. Még ha az olvasó hozzá is fér ingyen a könyvtára által előfizetett folyóirathoz, a hozzáférés kontrolja okozhat némi kellemetlenséget, és ennek, valamint a copyright szigorításoknak köszönhetően ezek a cikkek nehezebben oszthatók meg a kollégákkal, hallgatókkal, mint az OA keretében megjelentek. A másik piac, ahol a legjobb cikkekért folyik a verseny, sokkal összetettebb és sokkal fontosabb. Ennek a piacnak érdekes jellemzője, hogy a szerzők nem pénzért, hanem presztízsért, egy sokkal kevésbé megfogható dologért bocsátják áruba munkájukat. (A növekvő presztízs teszi lehetővé előmenetelüket, emiatt kapnak kutatási támogatást, jobb munkalehetőséget.) Mivel a tekintély megszerzése időigényes, ma a legtekintélyesebb folyóiratok előfizetésesek. Mivel a kutatók is tekintélyre töreksenek, a tekintélyes lapokban akarnak publikálni, és kevésbé áll szándékukban kockázatot vállalni alternatívák felfedezésével. A megállapodott kutatók sikeresek az előfizetéses folyóiratokkal, és nem érzik szükségét, hogy publikálási választásukat módosítsák. Jelenleg ez az előfizetéses folyóiratoknak kedvez.

Az OA folyóiratok egy gyakorlati és egy elvi előnyt nyújtanak. Mivel szabadon és könnyen elérhető bárki számára, aki az internethez kapcsolódik, a szerző munkája a lehető legszélesebb közönség számára válik hozzáférhetővé, ami több használathoz, következésképp több hivatkozáshoz vezet. Végeredményben idővel az OA publikálás presztízs-növekedéshez is vezet, különösen akkor, ha az OA folyóiratokat is indexelik, és magas impakt-faktort érnek el. Ami az elveket illeti, sok (főként profit-érdekelt) előfizetéses folyóirat-kiadó monopolisztikusan használja a helyzetét annak érdekében, hogy folyamatosan növelhesse árait. Azonban ez az árpolitika és maga a tudás-monopólium is ellentétes a kutatók és az egyetemek érdekeivel.

A nyílt hozzáférésű folyóiratok története és mai helyzete

Mikael Laakso és társai 2011-ben publikált tanulmányukban¹ az arany OA úton járó folyóiratok történetét dolgozták fel. Az „úttörés” éveit (1993–1999) a kísérletezés jellemezte: az első folyóiratokat egyének vagy kis csoportok fejlesztették egyszerű technológiával (gyakran csak egyszerű honlapokon). Azóta a gyors gyarapodás mellett az első folyóiratok nagy része megszűnt. Az „innovációs években” (2000–2004) az újság- és folyóirattartalmak mindenféle típusa nagy sebességgel átköltözött a világhálóra. Növekedett a folyóiratok és a cikkek száma, új üzleti modellek alakultak ki. A *BioMedCentral* megmutatta, hogy a nyílt hozzáférés kompatibilis a profitáló publikálással, a *Public Library of Science* pedig azt demonstrálta, hogy az OA folyóiratoknak is lehet magas minőségük és presztízsük. A „konszolidáció évei” (2005–2009) alatt folytatódott a növekedés, és évről-évre nőtt az OA folyóiratokban publikált cikkek átlagos száma. Az OA kiadást támogató infrastruktúra megerősödött. Széles körben használatos lett a *Public Knowledge* projekt *Open Journal System* elnevezésű nyílt forráskódú szoftvere, mely lehetővé teszi a publikálási felület létrehozását, kis költséggel és viszonylag könnyen. A *Directory of Open Access Journals* (DOAJ) dokumentálja és indexeli a nyílt hozzáférésű folyóiratokat; a Google és a Google Scholar kereső-eszközöket nyújt; a Creative Commons licencekkel a jogok kezelése válik könnyebbé. Megállapításaik szerint 1993-ban 20 OA folyóiratban 247 cikk jelent meg; 2000-ben 741 folyóirat 35 519 cikket, 2005-ben 2837 folyóirat 90 720 cikket, végül 2009-ben 4767 folyóirat 191 851 cikket jelentett meg. Ez a legutóbbi szám az abban az évben megjelent összes tudományos cikk 7,7%-a.

A bomlasztó innováció

Clayton M. Christensen² több könyvben és cikkben egész elméletet dolgozott ki a „bomlasztó innovációról” (*disruptive innovation*), ami az a mechanizmus, ami a termékeket olcsóbbá és könnyebben használhatóvá teszi. Amikor megállapodott, komoly cégek találkoznak vele, az esetek legtöbbszörében nem tudnak alkalmazkodni, és gyakran el is veszítik szerepüket a piacon. Ironikus módon a bomlasztó innováció termékei nem szuper-termékként kezdik, hanem szinte mindig a bejáratott termékek bejáratott piacának alján. Két jellemző tulajdonságuk van: valamiféle új értéket hordoznak, rendszerint új technológia és új üzleti modell alkalmazásával, és rendszerint olyanok számára teszik elérhetővé a terméket vagy szolgáltatást, akik a korábbiakat nem engedhették meg maguknak. Az új technológia és új üzleti modell olyan árelőnyt biztosít, ami a bejáratott terméktől is egyre több fogyasztót vonz. Idővel a bomlasztó innováció is egyre jobbá lesz, és lassan piacvezetővé válik. Az informatikában ezt a folyamatot többször megfigyelhettük. (Az amerikai autópárt is így züllesztí szét a japán és koreai, de jó példa a szolgáltatások körében az internetes szolgáltatások megjelenése az utazási irodák piacán.)

Az elmondottak alapján megállapítható, hogy az arany OA a bomlasztó innováció minden tulajdonságával és hatásával rendelkezik.

Ami a jövőt illeti: ha Laasko adataiból kiindulva az utolsó tíz évet tekintjük, 2025-re a cikkek 25%-át, ha csak a 2005–2009 közötti növekedést vesszük alapul, 27%-át az OA fogja kiadni. Ezzel a lineáris becsléssel szemben azonban a bomlasztó innováció esetén rövidebb-hosszabb „lappangási idő” elteltével gyorsan kezd növekedni az új termék terjedésének üteme. A lappangási időt nehéz megbecsülni. (A digitális fényképezés pl. tíz évig alig-alig volt jelen, majd néhány év alatt szinte teljesen elsöpörte a hagyományos fényképezést.) Egy lehetséges becslés szerint a *Direct Gold OA* folyóiratok (bomlasztó innovációként) 2017-re az előfizetéses folyóiratok felét fogják felváltani, és 2025-re a tudományos cikkek több mint 90%-át azok publikálják majd.

A nyílt hozzáférés hatásai

A szerzők az arany OA dominálta rendszert kedvezőnek fogják tekinteni, hiszen munkájuk széles körben terjed, és hozzáférhető lesz mindenki számára, akinek szüksége van rá; könnyebbé válik a megjelenést követő értékelés, vita, alkotó párbeszéd.

Az olvasók szempontjából jobb nem is lehetne: környezettől, gazdasági helyzetétől függetlenül hozzáférhetővé válik az emberi tudás teljessége, ami az egyén és a közösség érdekében felhasználható. Kihívás lesz a megfelelő kereső és szűrő módszerek kialakítása. (Néhányan viszont fel fogják vetni, hogy ennyi ismeret hozzáférhetővé válása mindenki számára nem vezet-e visszaélésekhez.)

A könyvtárak szempontjából egyrészt bátorító, hogy véget érhet évtizedes küzdelmük a folyóirat-árakkal; becslések szerint a teljes kiadói ipar piaci értékét közel hatvan százalékkal fogja csökkenteni a nyílt hozzáférés térnyerése. Ugyanakkor a könyvtáraknak arra is gondolniuk kell, hogy az OA olyan új üzleti modellel jár együtt, amelyben a könyvtárak mint tartalomközvetítők nem szerepelnek. Egyes könyvtárak elkezdtek a „másik oldalon” szerepet vállalni: hosztolják az *Open Journal System* szoftvert és egyéb támogatást nyújtanak egyetemükön a kiadóknak. Ezzel viszont végeredményben lehet, hogy a tudományos kiadást, akár magukat az egyetemi kiadókat rombolják le.

A „komoly” előfizetéses folyóiratok kiadói nehéz helyzetben találják magukat, hiszen üzleti modelljük a tartalom tulajdonlásán alapul. Ám ez a modell nem teljesít jól egy olyan „hálózati gazdaságban”, amely a részvételi modelleknek, az összekapcsolt információknak kedvez. Ahogy nő az OA, a könyvtárak egyre kevésbé fizetnek elő a drága folyóiratokra, a kevesebb előfizetés következtében szükségszerűen növekednek az árak, végül ez a spirál gazdaságilag fenntarthatatlanná teszi az előfizetéses folyóiratokat. Az is valószínű, hogy a „hagyományos” kiadók kénytelenek lesznek folyamatos harcot vívni azzal, amit „saját” tartalmaik nem megfelelő használatának tartanak. A legjobb cikkekért folyó ver-

senyben pedig, ahogy az arany OA folyóiratok megszilárdítják helyüket az élvonalban, a szerzők ezt fogják jobb alternatívának tekinteni, ez pedig az előfizetési folyóiratok színvonalának spirális süllyedéséhez vezet. További fejlemény lesz, hogy a cikk egyre inkább elválik a folyóirattól, ami az OA esetében mellékes, az előfizetési folyóirat kiadója viszont nem egy-egy cikket, hanem egy egész „csomagot” akar eladni. *A tudományos társaságok, egyesületek* számos folyóiratot adnak ki, ezek legtöbbször még a nyomtatott korszakban keletkezett, és döntően előfizetési alapú. Az egyesület lapját hagyományosan a tagság egyik legfőbb előnyének tekintik, ráadásul a könyvtári előfizetésekből befolyó bevételből az egyesület más programjait finanszírozzák. Mindezek alapján a tudós társaságok tagjai csak akkor békélnek meg folyóirataik hozzáférhetővé tételével, ha minden tudományos egyesület alapvető küldetésére gondolnak, ami nem más, mit a tudás szabad terjesztése.

A nyílt hozzáférés egyéb formái közül a hibrid és a késleltetett voltaképpen az előfizetési rendszer kísérlete arra, hogy saját modelljén belül tartsa a nyílt hozzáférést, így sorsa kötődik az előfizetésekhöz. Többen – nagy valószínűséggel – előbb-utóbb OA formát fognak öltetni. A zöld OA szükségtelenné válik, mint a tudományos tartalmak elsődleges hozzáférési eszköze. Néhányan fenn fognak maradni, mert a szakmai repozitóriumok hasznosak lehetnek,

illetve mert egyes egyetemek, vagy karok saját repozitóriumban is be akarják mutatni, meg akarják őrizni tudományos teljesítményüket.

Zárszó és tanulság

Nem az a kérdés, hogyan engedhetjük meg magunknak a rendszer finanszírozását, hanem az, hogyan tudunk olyan rendszert létrehozni, amelyet megengedhetünk magunknak.

Jegyzetek

1. LAAKSO, Mikael (et al.): The development of open access journal publishing from 1993 to 2009. = PLOS ONE, 6. 2011.
(<http://www.plosone.org/article/info%3Adoi%2F10.1371%2Fjournal.pone.0020961>)
2. Például CHRISTENSEN, Clayton M.: The innovator's dilemma: When new technologies cause great firms to fail. Cambridge, Harvard Business Press, 1997. és CHRISTENSEN, C.M. – HORN, M.B. – JOHNSON, C.W.: Disrupting class: How disruptive innovation will change the way the world learns? New York, McGraw-Hill, 2008. – Jelen cikk szerzője Christensen munkáját a felsőoktatási-tudományos könyvtárakra alkalmazta: (Lewis, David W.: The innovator's dilemma: Disruptive change and academic libraries = Library Administration & Management, 18. 2004. Spring, 68–74. p.)

Beérkezett: 2013. március 6.

Száz éve született Székely Sándor, az MKE egykori elnöke

Dr. Székely Sándor (1913–1991) orv- fül- gégegyógyász, a Magyar Könyvtárosok Szabó Ervin Körének titkára (1964), majd 1965-től az újra megalakult Magyar Könyvtárosok Egyesülete titkára, később elnöke (1972–1978), az Országos Orvostudományi Dokumentációs Központ (OODK) egykori igazgatója, orvos-történész idén november 23-án lett volna száz éves. Az MKE fennállásának 50. évében, 1985-ben az akkor alapított MKE emlékéremmel ismerték el munkásságát.

Az első kitüntetettek között volt még Kéki Béla, Papp István, Somkuti Gabriella, Vajda Erik és Zsidai József. Az MKE a Székely családdal együtt 2013. november 29-én megemlékezést tartott az OSZK-ban Székely Sándorról.